

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞƏRTİLİK FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏ KİMİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nazlıxanım Rauf qızı Teyyubova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sayal Allahverdi qızı Sadıqova

filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasımov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Afət İlyas qızı Rəfiyeva

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədyan oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə dilçilik elmində müxtəlif yeni yanaşmalar təbii dillərin strukturu, sistemi və fəaliyyət qanunlarını daha dərinlən öyrənməyə imkan verir. Özündə dil vahidlərinin funksional-semantik baxımdan araşdırılmasını ehtiva edən funksional qrammatika müasir dilçiliyin aktual problemi kimi XX əsrin ortalarından öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu, dil hadisələrinə həm funksiya, həm də semantika baxımından nüfuz etməyə imkan verir. Funksional yanaşma ilə dilin daxili xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, dili fəaliyyətdə, nitq və düşünmə prosesləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənmək mümkün olur. Dildə bir funksiya müxtəlif dil vasitələri ilə reallaşa, digər tərəfdən, eyni dil vasitəsilə fərqli funksiyalar yerinə yetirilə bilər. Bu, danışanın, natiqin öz məqsədinə uyğun olaraq konkret dil vasitəsini hansı semantik istiqamətdə istifadə etməsindən asılıdır. Dil vahidinə onun funksiyaları tərəfdən yanaşdıqda fərqli nəticələr əldə edilə bilər. Funksional qrammatika mənadan formaya, yəni “semantikadan ifadə vasitəsinə doğru” olan kontensiv yanaşmaya istinad edir.

1920-ci illərdə qrammatik quruluşa funksional izah verməyə çalışan Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri sahə metodunun bir sıra mühüm müddəalarını təkmilləşdirdilər. Bu istiqamətdə İ.Trir, G.Vaysgerber, Q.İpsen və V.Porsiq kimi funksionalistlər sahə anlayışının dilçiliyə gətirilməsi və tanınmasında mühüm rol oynadılar. 1980-ci illərdə bu sıraya sonralar funksional qrammatikanın inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş V.Q.Admoni¹, Q.S.Şur², E.V.Qulıqqa və E.İ.Şendels³, A.V.Bondarko⁴ kimi rus

¹ Адмони, В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В.Г. Адмони. – Ленинград: Наука, – 1988. – 239 с.

² Щур, Г. С. Теории поля в лингвистике / Г.С. Щур. – Москва: Наука, – 1974. – 255 с.

³ Гулыга, Е.А. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е.А.Гулыга, Э.Н.Шендельс. – Москва: Просвещение, – 1969. – 284 с.

⁴ Бондарко, А.В. Введение. Основы функциональной грамматики / – Ленинград: Наука, – 1987. – с. 5-36.

dilçiləri də daxil oldular. A.V.Bondarko dilçiliyə “funksional-semantik sahə” terminini gətirdi, funksional-semantik sahə nəzəriyyəsinin əsas nəzəri müddəalarını hazırladı, həmçinin rus dilində funksional-semantik sahələrin bir neçə qrupunu fərqləndirdi.

V.Q.Quzev, D.M.Nasilov, F.Ə.Qəniyevin funksional qrammatika ilə bağlı yazdıqları məqalələr türkoloji dilçilikdə bu sahəyə dair ilk işlərdən hesab edilir.

Azərbaycan dilçiliyi üçün isə bu sahəni yeni hesab etmək olar. Avropa və rus dilçiliyində əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan dilçiliyində də funksional qrammatika sahəsinə marağı artırmış, onu aktuallaşdırmışdır. Hələlik isə Azərbaycan tədqiqatçıları onun yalnız nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması istiqamətində müəyyən işlər görmüşlər. S.Ə.Abdullayev Azərbaycan və alman dillərində inkarlıq kateqoriyasını⁵ və İ.M.Tahirov isə Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyasını araşdırmışdır⁶. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik sahə məsələsi ilk dəfə bu tədqiqatların predmeti olmuşdur. Daha sonra bu istiqamətdə dörd cildə ibarət “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası” kitabı hazırlanmışdır.

Müasir dilçilikdə funksional-semantik sahəyə əsaslanan semantik kateqoriyalar müxtəlif dillərin materialları əsasında müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir və öyrənilməkdə davam edir. Şərtlik də dildə funksional-semantik sahə kimi müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməyə başlanılmışdır. A.V.Bondarko rus dilində funksional-semantik sahələri fərqləndirərkən şərti funksional-semantik sahə kimi zərflik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksinə aid etmişdir.⁷ N.A.Davudova isə dissertasiyasında ingilis dilində funksional-semantik yanaşma çərçivəsində real, qeyri-real və təxmini

⁵ Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 279 s.

⁶ Tahirov, İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası / İ. Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 324 s.

⁷ Бондарко, А.В. Теория функциональной грамматики / А.В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Наука, – 1996. – 230 с.

(hipotetik) şərtin mikrosahələrini təyin edir⁸. Rus dilində olduğu kimi, N.N. Drobışeva⁹, A.R.Qubanov¹⁰, S.J.Tajibayeva¹¹ tərəfindən şərt kateqoriyası zərflik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksinin bir növü kimi müxtəlifstrukturlu dillərin (ingilis, rus, çuvaş, qazax) materiallarına əsaslanaraq nəzərdən keçirilmişdir. Bu sahə türk dilləri arasında ilk dəfə tatar dilçiliyində ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur. A.X.Aşrapova “Müxtəlifstrukturlu dillərdə funksional-semantik şərtlilik sahəsi”¹² mövzusunda doktorluq dissertasiyasında şərtliliyi rus, tatar və ingilis dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir.

Azərbaycan dilində şərtlilik funksional-semantik sahə aspektində ümumiyyətlə araşdırılmamışdır. Azərbaycan dilinin qrammatikasında, dərslərdə şərtlilik anlayışını ifadə edən əsas vasitə kimi feilin şərt şəkli göstərilir, şərtlilik yaradan konstruksiyalar formal-qrammatik baxımdan təsvir olunur, müxtəlif baxış bucağından təsnif edilir. Halbuki Azərbaycan dilində şərtlilik anlayışını ifadə etmək üçün həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətlərə malik olan vasitələr mövcuddur. Dildə şərtlilik leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadə edilir və bu vasitələrin məcmusu semantik və funksional xüsusiyyətlərinə görə birləşən bir sistem və ya sahə kimi fəaliyyət göstərir. Həmin vasitələr sistemi isə

⁸ Давыдова, Н.А. Репрезентация условных отношений в английском дискурсе: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Москва, 2006. – 254 с.

⁹ Дробышева, Н.Н. Категория обусловленности в русском и чувашском языках: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Чебоксары, 2008. – 163 с.

¹⁰ Кубанов А.Р. Отношения обусловленности в разноструктурных языках: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Чебоксары, 1999. – 139 с.

¹¹ Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке: / автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Новосибирск, 2004. – 44 с.

¹² Ашрапова, А.Х. Функционально-семантическое поле кондициональности в разноструктурных языках: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Казань, 2006. – 139 с.

hələ hərtərəfli öyrənilməmişdir. Bu baxımdan şərtiliyin funksional-semantik sahə kimi tədqiqi Azərbaycan dilçiliyi üçün aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilində şərtilik, predmeti isə dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vahidlərin funksional-semantik şərtilik sahəsi hədudlarında qarşılıqlı fəaliyyəti və nümayiş etdirdikləri xüsusiyyətlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtilik sahəsinin müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin sistemli təsvirini vermək, onların xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- funksional qrammatikanın mənbələrini, öyrənilmə tarixini işıqlandırmaq;
- dilçilikdə şərtiliklə bağlı mövcud fikirlərin tənqidi şərhini vermək;
- Azərbaycan dilində şərtilik sahəsinin sərhədləri və strukturunu müəyyən etmək;
- şərtilik sahəsinin mərkəzi və periferik zonalarının təsvirini vermək;
- şərtiliyin dilin müxtəlif səviyyələrinə aid ifadə vasitələrini və onların funksional-semantik sahədə tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilində şərtiliyin ifadəsində təzahür edən universal xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada dildə şərtiliyin ifadə vasitələrini sistemləşdirməyə və təhlil etməyə imkan verən metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində təsviri və sahə yanaşması metodları, sistem-struktur və funksional-semantik yanaşmalar tətbiq edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Funksional-semantik sahə fərqli dil səviyyələrinə aid olan, lakin semantik funksiyaların ortaqlığına əsaslanan dil vahidləri ilə formalaşır;

– Azərbaycan dilində şərtlik ayrıca funksional-semantik sahə təşkil edir;

– Şərtlik sahəsinin formal tərəfini dilin ortağ semantikaya malik müxtəlif səviyyəli vahidləri təşkil edir, bu sahəyə dominant, xeyli sayda periferik ifadə vasitələri daxildir;

– Azərbaycan dilində nüvə strukturuna malik olan funksional-semantik şərtlik sahəsinin mərkəzində şərt kateqoriyası dayanır;

– Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsi monosentrik quruluşa malikdir;

– Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin ümumi invariant mənasını ifadə etmək üçün ixtisaslaşmış ifadə vasitəsi – dominantı *-sa / -sə* göstəricili feilin şərt şəklidir;

– Şərtlik sahəsinin yaxın və uzaq periferik zonaları şərt semantikasının zəif olduğu, əlavə mənaların da təzahür etdiyi konstituentlərə malikdir;

– Funksional-semantik şərtlik sahəsinin periferiyası digər sahələrlə kəsişmədə olan dil vahidləri ilə təmsil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat elmi baxımdan onunla yenidir ki, burada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq şərtlik funksional-semantik sahə kimi kompleks şəkildə araşdırılmış, funksional-semantik şərtlik sahəsinin modeli tərtib edilmiş, şərtlik və onun konstituentləri sahə nəzəriyyəsi əsasında öyrənilmişdir. Azərbaycan dilində şərtlik anlayışını ifadə edən vasitələr müxtəlif istiqamətlərdə, əsasən formal tərəfdən araşdırılsa da, sahə aspektindən tədqiq edilməmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan dilinin materialları əsasında şərtliyin müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələri sistemləşdirilmiş və tutduqları mövqe baxımından təsnif edilmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin nüvəsi, dominantı, yaxın və uzaq periferik zonaları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya nəzəri baxımdan onunla əhəmiyyətlidir ki, burada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar funksional qrammatikanın digər sahələrinin öyrənilməsində tətbiq edilə bilər. Praktik baxımdan tədqiqatın materialları ali məktəblərin linqvistika istiqamətli ixtisasları üzrə

təhsil alan tələbələr üçün funksional qrammatika, o cümlədən funksional-semantik sahələrlə bağlı dərslik, dərs vəsaiti və mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı AAK-ın tövsiyə etdiyi nəşrlərdə 2-si Azərbaycanın xaricində olmaqla 8 məqalə çap olunmuş, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş – 5 səhifə (8370 işarə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil – 30 səhifə (59702 işarə), II fəsil – 33 səhifə (64947 işarə), III fəsil – 41 səhifə (79283 işarə), nəticə – 2 səhifə (3571 işarə)) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından – 20 səhifədən ibarət olmaqla 133 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 215873-dür.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin öyrənilməsinin aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Tədqiqat işinin **“Şərtlik funksional qrammatikanın bir sahəsi kimi”** adlanan birinci fəslə üç paraqrafdan ibarətdir. Bu fəslin **“Funksional qrammatika dilin universal kateqoriyalarını öyrənən istiqamət kimi”** adlanan birinci paraqrafında funksional

dilçiliyin yaranma tarixi, onun nümayəndələri olan funksionalistlərin əsas ideyaları şərh edilir.

Dildə hər bir ünsür müəyyən funksiya yerinə yetirdiyi üçün dil ünsürləri də funksional qrammatika baxımdan tədqiq olunmalıdır. Dildə forma və funksiya arasındakı əlaqə çox mürəkkəbdir. Funksional qrammatikada dilin faktik istifadəsini təsvir etməyə cəhd göstərilir, bunun üçün mənlərə və onlardakı kontekstlərə diqqət yetirilir, yalnız forma, strukturlar deyil, həmin strukturların ifadə etdikləri məna məsələsi araşdırılır. Funksional yanaşma dili leksik-qrammatik vasitələr və kontekstin vəhdətində götürərək onlarla ifadə edilən fikrə və ayrılıqda reallaşan funksiyaya əsaslanır. Bu mənada semantika və funksiyanın bir-biri ilə bağlı şəkildə reallaşmasının və həmin kontekstdə fikrin konkret dil vasitələri ilə ifadəsinin öyrənilməsi daha məqsəduyğundur. Funksional qrammatikanın məhz semantika və funksiyanın qarşılıqlı əlaqələrini təsvir etməsi onu sələflərindən fərqləndirən başlıca amillərdən biridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, funksional qrammatika formal qrammatikaya qarşı deyildir, heç bir yeni xüsusi qrammatikanı təmsil etmir, yalnız dilin qrammatik quruluşunun funksional tərəfini önə çəkir. Funksionalistlərin fikrincə, bir dilin qrammatikasının formal təsviri olmadan, “formadan mənaya” keçid öyrənilmədən funksional qrammatikanı tədqiq etməyə başlamaq olmaz.

Dil faktlarının sahə prinsipi ilə tədqiqi XX əsr dilçiliyinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri hesab olunur. Bir qrup çex və rus dilçiləri tərəfindən yaradılan Praqa dilçilik məktəbində 1920-ci illərdə dilin əsasən funksional cəhətlərini nəzərə almaq təklif edilirdi. Məktəbin nümayəndələri qrammatik quruluşa funksional izah verməyə çalışırdılar. Bu, funksional qrammatika nəzəriyyəsinin inkişafına ciddi təsir göstərdi və İ.Trir, G.Vaysgerber, Q.İpsen və V.Porsiq kimi funksionalistlər sahə anlayışını dilçiliyə gətirdilər. Q.İpsen əsərində ümumi mənaya malik olan sözlərin məcmusunu “sahə” termini ilə təqdim etmiş və bununla həmin termin geniş istifadə olunmuşdur.

1980-ci illərdə funksional qrammatikanın öyrənilməsi sahəsində yeni bir tarixi dönmə başladı. Bununla sahə nəzəriyyəsi də

yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. V.Q.Admoni¹³, Q.S.Şur¹⁴, E.V.Qulıqa, E.İ.Şendels¹⁵, A.V.Bondarko¹⁶ kimi rus dilçilərinin əsərlərində dildə sahələrin qurulmasının ümumi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Q.S.Şur “Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi” əsərində sahənin strukturu haqqında məlumatları ümumiləşdirmiş və sistemləşdirmişdir. Funksional qrammatikanın öyrənilməsi ilk növbədə A.V.Bondarkonun adı ilə bağlı olan funksional-semantik sahə üzrə təhlillərə yol açdı. Müxtəlif səviyyələrdə dil faktlarının qruplaşdırılması yolu ilə semantik kateqoriya kimi meydana gələn funksional-semantik sahə funksional qrammatikanın əsas anlayışlarından birinə çevrildi.

Dilə funksional yanaşma türk dillərini öyrənən tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. XXI əsrin əvvəllərində funksional yanaşma türk dillərində ən təsirli üsullardan biri olmuşdur. Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq *“türkoloji dilçilikdə yeni linqvistik metodlarla aparılan araşdırmalar diqqəti cəlb etməyə başlamış, struktur-semantik və funksional qrammatika anlayışı və buna uyğun ilk elmi işlər ortaya çıxmışdır”*.¹⁷ Q. Şaikin “Funksional qrammatika nədir?”¹⁸, M.Musaoğlunun “Türk dilinin funksional qrammatikası və mətnşünaslıq”¹⁹, F.Ə.Qəniyevin “Funksional qrammatika problemi

¹³ Адмони, В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В.Г. Адмони. – Ленинград: Наука, – 1988. – 239 с.

¹⁴ Щур, Г.С. Теории поля в лингвистике / Г.С.Щур. – Москва: Наука, – 1974. – 255 с.

¹⁵ Гулыга, Е.А. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е.А.Гулыга, Э.Н.Шендельс. – Москва: Просвещение, – 1969. – 284 с.

¹⁶ Бондарко, А.В. Введение. Основы функциональной грамматики / – Ленинград: Наука, – 1987. – с. 5-36.

¹⁷ Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. Morfologiyaya yeni baxışlar və ləksematika: [4 cildə] / Bakı: Prestige, c.2. – 2014. – s. 15.

¹⁸ Schaaik, G. 'İşlevsel Dilbilgisi' nedir? // Boğaziçi Üniversitesi: Dilbilim Araştırmaları, – 1998. – s. 9-25.

¹⁹ Musaoğlu, M. Türkçenin işlevsel dil bilgisi ve metin kompozisyonu // – A.Ü. TÖMER Dil Dergisi, – 2003. Sayı:120, Mayıs-Haziran, – s. 22-40.

haqqında”²⁰ məqalələrində funksional qrammatikadan bəhs edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində sahə nəzəriyyəsi üzrə də müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Onlar arasında S.Ə.Abdullayev və İ.M.Tahirovun əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. S.Ə.Abdullayev və İ.M.Tahirov ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik sahə və bu sahə ilə bağlı vacib məsələləri öz tədqiqat işlərində işıqlandırmışlar. Artıq bir neçə semantik kateqoriya da Azərbaycan dilinin və müxtəlif dillərin materialları əsasında sahə prizmasından müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

“Türkologiya və Azərbaycan dilçiliyində şərt şəklinin tədqiqi” adlı ikinci paragrafda Azərbaycan və türk dillərində feilin şəkillərindən biri kimi xüsusi qeyd olunan şərt şəklinin tədqiqi, nəzəri konsepsiyası, şərt şəkli ilə bağlı türkologiyada aparılmış araşdırma və təhlillər nəzərdən keçirilir.

Türk dillərinin qədim abidələrindən biri olan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”²¹ əsəri də daxil olmaqla müasir dilçilikdə də mühüm rol oynayan *-sa / -sə* şəkilçisi müxtəlif dövrlərdə fərqli mənə çalarları əldə etmiş və müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir. Başqa sözlə desək, o heç də bütün dövrlərdə şərt mənasını qoruyub saxlaya bilməmişdir, yaxud onda şərt mənası heç də həmişə dominant olmamışdır. Buna görə türkoloji ədəbiyyatda feilin şəkilləri ilə bağlı tədqiqatlarda şərt şəklinin bəzən adı çəkilməmiş, bəzən də başqa feil forması ilə birlikdə təsnif olunmuşdur. Məsələn, müasir türk dilində *-sa / -sə* şəkilçisi iki funksiya daşıyır. O, feilin həm şərt, həm də arzu şəklinin göstəricisi kimi çıxış edir.²² Hər iki şəklin eyni şəkilçi ilə ifadə edilməsi onu deməyə əsas verir ki, tarixən bu şəkilçi sinkretik göstərici kimi çıxış etmişdir.

²⁰ Ганиев, Ф.А. О проблеме функциональной грамматики // – Казань: Научный Татарстан, – 2009. № 1, – с. 106-117.

²¹ Kaşqari, M. Divani lüğət-it türk (Tercümesi). [4 ciltte] / çeviren Besim Atalay. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c.3. – 1985. – 452 s.

²² Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi) / Z. Korkmaz. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2003. – s. 677.

Azərbaycan dilçiliyində feil diaxronik aspektdə kifayət qədər araşdırılmış, feilin şərt şəklinin keçdiyi inkişaf yolu hərtərəfli öyrənilmişdir. M.Ş.Rəhimovun Azərbaycan dilində feilin şərt şəklinin formalaşma tarixini şərh etdiyini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Dilçilikdə şəkillərin bölgüsündə fərqliliklər olsa da, şərt şəkli qrammatika kitablarında özünə yer tapa bilməmişdir. Feilin bu şəkli ilə bağlı fərqli fikirlər, demək olar ki, yoxdur. Bütün müəlliflər şərt şəklinin *“işin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtə bağladığını”* və *-sa / -sə* şəkilçisi vasitəsilə ifadə edildiyini göstərir, onun tam paradiqmasını verir və ona bir neçə müvafiq nümunə təqdim edirlər.²³ Azərbaycan dilinə aid tarixi abidələri araşdırmış dilçilərdən Ə.M. Dəmirçizadə *“Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili”*²⁴ və R.H. Eyvazova isə *“Kişvəri “Divan”ın dili”*²⁵ kitablarında həmin dövr üçün şərt şəklini xarakterizə etmiş, *-sa / -sə* şəkilçisinin məna məsələsinə toxunmuşlar.

G.A. Abdullayeva tədqiqatında bu şəkilçinin praforma və derivatlarının funksional-genetik, qrammatik-üslubi xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənmiş²⁶, L.V. Qocayeva isə dissertasiyasında kompleks şəkildə oğuz qrupu türk dillərində *-sa, -sə* şəkilçili budaq cümlələrin bağlayıcı sözlərlə birlikdə yaratdığı struktur, onların işlənmə imkanları, funksional-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.²⁷

Hər bir şəkilçi dildə yerinə yetirdiyi funksiya ilə yanaşı, nəyə xidmət etməsinə, nə məqsədlə istifadə olunmasına və ən əsası, yaratdığı mənaya görə fərqlənir. Türkologiyada və Azərbaycan

²³ Rəhimov, M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş. Rəhimov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 141.

²⁴ Dəmirçizadə, Ə.M. *“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili* / Ə.M. Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – s. 88.

²⁵ Eyvazova, R.H. *Kişvəri “Divan” ının dili. (Morfoloji xüsusiyyətlər)* / R.H. Eyvazova. – Bakı: Elm, –2005. – s. 120.

²⁶ Abdullayeva, G.A. *Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.* / Bakı, 2000. – 141 s.

²⁷ Qocayeva, L.V. *Oğuz qrupu türk dillərində -sa, -sə şəkilçili budaq cümlələr: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2008. – 149 s.*

dilçiliyində feilin şərt şəkli ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar və qrammatik təsvirlərdə irəli sürülmüş fikir və mülahizələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, şərt şəklinin göstəricisi kimi türk dillərində eyni bir morfemin allomorfları çıxış etmişdir. Tədqiqatçıların bir çoxunun da bildirdiyi kimi, türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində -sa / -sə şəkilçisi sinkretik qrammem kimi həm şərt, həm də arzu şəklinin mənalarını ifadə etmişdir.

“Dildə şərtlik sahəsi” adlanan birinci fəslin sonuncu paraqrafında tədqiqat üçün əsas konsepsiya – şərtlik anlayışı təhlil edilir, mahiyyəti açıqlanır.

XX əsrin 60-cı illərinə qədər şərtlik digər dil hadisələri kimi formal tərəfdən, onu ifadə edən qrammatik vasitələr baxımından araşdırılırdı. Sonralar dil faktlarının semantik tərəfinə marağın artması, funksional qrammatika ilə bağlı tədqiqatların dövrəyə girməsi şərtliyin funksional-semantik tərəfdən də öyrənilməsinə aktuallaşdırdı. Müasir dilçilikdə şərtlik artıq sahə aspektindən tədqiq edilməyə başlanmışdır. Belə tədqiqatlarda fəlsəfi, məntiqi və psixoloji yanaşmalar nəzərə alınmaqla dil hadisələri müxtəlif səviyyələrə aid dil vahidlərinin yerinə yetirdikləri funksiya, malik olduqları semantika baxımından təsvir və təhlil edilir. Şərtlik dil kateqoriyası olmaqla yanaşı məntiqi-fəlsəfi kateqoriyadır. Belə ki, şərt təkcə dilçilik elmi tərəfindən deyil, həm də psixologiya, məntiq və fəlsəfə kimi elmlər tərəfindən də aktiv şəkildə təhlil edilən dil obyektlərindən biridir.

Dildə şərtlik ayrıca funksional-semantik sahə təşkil edir. Tədqiqatçılar tərəfindən funksional-semantik şərtlik sahəsi müxtəlifstrukturlu dillərin materialları əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Rus tədqiqatçıların əsərlərində funksional planda şərtliyin semantikasına xüsusi yanaşma mövcuddur. XX əsrin ikinci yarısında formalaşmış bu yanaşmada şərt, güzəşt, məqsəd, səbəb və nəticə mürəkkəb semantik birlik kimi təqdim edilirdi.²⁸ Şərtlik anlayışını başa düşməyin son mərhələsi bilavasitə A.V.Bondarkonun

²⁸ Русская грамматика: Т.2. / Под. Ред. Н.Ю. Шведовой. – Москва: Наука. – 1982. – с. 251.

funksional-semantik sahə nəzəriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədardır. Müəllif kitabında funksional-semantik sahənin təsnifində dörd qrup müəyyənləşdirir. O, rus dilində bu sahələri fərqləndirərkən şərti funksional-semantik sahə kimi zərflilik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksinə aid etmişdir.

Funksional-semantik şərtlilik sahəsi N.A. Davıdova, N.N. Drobışeva, S.J.Tajibayeva, A.R. Qubanov, A.X. Aşrapova və başqa tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlifstrukturlu dillərin (ingilis, rus, çuvaş, tatar və s.) materialları əsasında nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlilik sahəsi**” adlanır. Üç paraqrafdan ibarət olan bu fəsilde şərtiliyin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrinin əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir və funksional-semantik şərtlilik sahəsində bu ifadə vasitələrinin iyerarxik quruluşu təsvir edilir.

“**Şərtlilik sahəsinin strukturu**” adlanan ikinci fəslin birinci paraqrafında Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlilik sahəsinin konstituentlərinin iyerarxik düzülüşünün təsviri nəzərdən keçirilir. Funksional-semantik sahə ikitərəfli xarakter daşıyır. Funksional-semantik sahənin hər birinin nüvə və periferik vasitələrlə təşkil olunan bir məzmun planı və bir ifadə planı (açıq və gizli) olur. İfadə planı bu sahənin elementləri olan bütün heterogen dil vasitələrinin formal-struktur tərəfini əhatə edir. O, dilin müxtəlif səviyyələri və tərəfləri (aspektləri) ilə əlaqəli linqvistik vasitələrlə – morfoloji, sintaktik, derivatoloji, leksik və kontekstual vasitələrin müxtəlif şəkildə kombinasiyaları ilə formalaşır. Məzmun planı bu dil vasitələrinin – verilmiş sahənin ümumi dəyişməz semantik xüsusiyyəti ilə əhatə olunan qrammatik, leksik və leksik-qrammatik (xüsusən derivatoloji) mənaları əhatə edir. Kateqoriyaların semantik məzmunu (eyni “semantik zona”ya aidlik baxımından) morfoloji kateqoriyaların (feilin növ, zaman, şəkil kateqoriyalarının) mənasına bənzəyir.²⁹

²⁹ Бондарко, А.В. Грамматическая категория и контекст / А.В. Бондарко. – Ленинград: Наука, – 1971. – с. 9.

Sahə onun komponentlərinin vahid paylanmasından uzaqdır. *“Vahid invariant mənə ətrafında şaxələnən ifadə variantları funksional baxımdan heç də bərabər hüquqlu vahidlər kimi çıxış etmir; konstituentlərin bir qismi sahənin struktur təşkilində daha fəal iştirak edirsə, digər elementlər fakultativ xarakter daşıyır”*.³⁰ Başqa sözlə, burada bəzi dil vahidləri ixtisaslaşmış, digərləri isə kontekst və situasiyadan asılı olur. Bu səbəbdən də Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri funksional qrammatika təlimində bütün dil hadisələrinin mərkəz – periferiya qarşılaşdırılmasına uyğun olaraq nəzərdən keçirilməsini təklif edirdilər. Funksiya və vasitələr sahənin mərkəzi və periferik komponentlərinin konfigurasiyasını qurur, digər sahələrlə kəsişmə zonalarını müəyyənləşdirir. Bunu şərtlik sahəsi haqqında da demək olar. Beləliklə, hər bir dilin öz nüvə və periferik zonasına görə fərqlənən funksional-semantik şərtlik sahəsi var.

Funksional-semantik şərtlik sahəsinin konstituentlərinin hamısı eyni semantik funksiyaya – şərt mənasının dildə ifadəsinə xidmət edir. Dilin bütün səviyyələrinə aid bu ifadə vasitələri, əlbəttə, mənanı eyni dərəcədə ifadə etmir. Ona görə də şərt semantikasına malik dil vahidləri funksional-semantik şərtlik sahəsində fərqli mövqelər tutur.

Sahənin üfüqi struktura görə təhlili ümumi invariant mənanın makro- və mikrosahələr üzrə bölgüsünü aparmağa imkan verir. Azərbaycan dilində şərti mənasına və reallığa münasibətinə görə iki növə ayırmaq olar. Bu bölgü həm də funksional-semantik şərtlik sahəsinin iki mikrosahə – real və qeyri-real mikrosahələr üzrə fərqləndirməyə imkan verir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Feilin şərt şəkli şərtlik sahəsinin dominantı kimi”** adlanır.

Funksional-semantik şərtlik sahəsi nüvə strukturuna malikdir. Nüvə sahənin mərkəzində yerləşir və şərtliyin əsasını təşkil edir. Hər dil özünəməxsus sahə modeli nümayiş etdirir. Başqa

³⁰ Abdullayev, S.Ə. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın praqmatik-üslubi variativliyi / S.Ə. Abdullayev. – Bakı, Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin nəşriyyatı, – 1990. – s. 36.

sözlə, şərtlik sahəsi fərqli dillərdə fərqli dil vasitələri ilə formalaşır. Azərbaycan ədəbi dilində bu mənə, ilk növbədə, feilin şərt şəklinin göstəricisi kimi *-sa / -sə* affiksi ilə ifadə olunur. Dildə xüsusi funksional-semantik sahə hesab olunan şərtlik Azərbaycan dilində öz ifadəsini başlıca olaraq bu şəkildənin qoşulduğu feillər vasitəsilə tapır. Şərt şəklinin göstəricisini qəbul etmiş feil bir işin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtlə başqa bir iş, hal və ya vəziyyətə bağlayır.

Bu paraqrafda funksional-semantik şərtlik sahəsinin dominant komponenti təhlil olunur. Sahədə müəyyən bir mənəni ifadə etmək, onu birmənalı və sistemli şəkildə çatdırmaq üçün ən ixtisaslaşmış vahid kimi dominant seçilir. Dominant vahid özünəməxsus xüsusiyyəti ilə sahə strukturunda fərqlənir. Həmçinin *“sahənin quruluşundakı fərq dominantın morfolojiyaya, sintaksisə və ya leksikaya aid olması ilə müəyyən edilir”*.³¹

Azərbaycan dilində feilin maksimal dərəcədə şərt semantikasına malik olan şərt şəklinin iştirak etdiyi cümlələr əsas hərəkətin daşıyıcısı olan feilin işləndiyi başqa bir cümlə ilə birləşərək mürəkkəb cümlə yaradır. Şərt şəklinin göstəricisini qəbul etmiş söz cümlədə müstəqil xəbər ola bilmir, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri olur. Bu isə şəkildənin qoşulduğu komponentin mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi olması deməkdir. Məsələn, *Bu gün o gəlsə, biz muzeyə gedəcəyik* cümləsində baş cümlədəki “muzeyə getmək” hərəkəti budaq cümlədəki “onun gəlib-gəlməməsi” şərtinə bağlanmışdır. Belə mürəkkəb cümlələrdə şərt şəkildəli feilin iştirak etdiyi tərkib hissə digərini mənə cəhətdən, digəri isə şərt məzmunlu tərkib hissəni qrammatik cəhətdən asılı vəziyyətə salır. Bu sintaktik asılılıq daha çox *“şərt şəklinin semantik xüsusiyyəti ilə sıx əlaqədədir və həmin cəhəti nəzərə almadan şərt şəklinin qrammatik mahiyyətini açmaq qeyri-mümkündür. Şərt şəklinin mənəsi bilavasitə*

³¹ Гулыга, Е.А. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е.А.Гулыга, Э.Н.Шендельс. – Москва: Просвещение, – 1969. – с. 10.

şərtə bağlanan hərəkətin, yəni baş cümlənin məzmunundan çox asılı olduğu ” fikrini formalaşdırır.³²

Bizim üçün mühüm olan bir hərəkətin şərt ifadə edərək başqa bir hərəkətin həyata keçməsinə / keçməməsinə necə təsir göstərməsidir. Bu zaman şərt semantik cəhətdən ilkin müstəqil vəziyyəti bildirir, onun gözlənilən nəticəsi isə məhz qoyulmuş bu şərtədən asılı olur. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlilik sahəsinin dominantı *-sa / -sə* göstəricili şərt şəklidir. Feilin şərt şəkli sahənin ümumi invariant mənasını ifadə etmək üçün ixtisaslaşmış, onu birmənalı şəkildə ifadə edən, sistematik şəkildə istifadə olunan konstituentidir.

A.V.Bondarko və Sankt-Peterburq dilçilik məktəbinin digər nümayəndələri funksional-semantik sahələrin iki əsas struktur tipini fərqləndirirlər. Hər bir semantik sahə polisentrik və monosentrik struktura malik olması ilə xarakterizə olunur. Hər iki tip bəzi xüsusiyyətləri ilə səciyyələndirilir: 1) bütöv qrammatik nüvəsi olan və bu nüvənin vahid olduğu monosentrik; 2) vahid sistem yaratmayan, müxtəlif dil səviyyələrinə aid vasitələrə (leksik, leksik-qrammatik, morfoloji, sintaktik və s.) əsaslanan polisentrik sahələr olaraq ayırırlar.³³ Azərbaycan dilində də funksional-semantik şərtlilik sahəsinin mərkəzini qrammatik şərt kateqoriyası təşkil edir. Beləliklə, bu sahə kateqorial baxımdan morfoloji üsulla (feilin şərt şəklinin şəkilçisi və digər affikslərlə) formalaşdığından monosentrik quruluşa malikdir.

II fəslin 3-cü paragrafı **“Şərtlilik sahəsinin nüvə komponentləri”** adlanır. Bu paragrafda Azərbaycan dilində şərt mənasının yaranmasında iştirak edən müxtəlif ifadə vasitələrinə diqqət yetirilir, seçilmiş nümunələr əsasında fikirlər daha da aydınlaşdırılır.

Müxtəlif struktura malik dillərdə şərtliliyin tədqiqi göstərir ki, fərqli dillərdə şərt semantikasını ifadə etmək üçün fərqli vasitələrdən

³² Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: [3 cildə] / – Bakı: Elm, – c. 2. – 1980. – s. 357.

³³ Бондарко, А.В. Введение. Основы функциональной грамматики / – Ленинград: Наука, – 1987. – с. 34

istifadə olunur: feilin şəkilləri, bağlayıcılar, intonasiya, ədatlar və s. Bu ifadə vasitələri bəzən birlikdə, bəzən isə ayrılıqda şərt semantikasını yaradır. Azərbaycan dilində də şərtliyin ifadəsində feilin şərt şəklinin şəkilçisi ilə yanaşı, əlavə vasitələrin istifadə olunması dildə hər zaman olmuşdur. Bu sıraya *isə*, *ki*, *-mi*³⁴ ədatlarını, şərt bildirən bağlayıcıları, intonasiyanı, bəzi birləşmələri (*bu şərtlə*, *o şərtlə və s.*), arzu şəklinin göstəricisini daxil etmək olar.

Dildə şərtin əsas ifadəçisi feillərdir. Lakin *isə* ədatı həm feillərlə, həm də adlarla işləyə bilər. Ona görə də şərt mənasının yalnız feillərlə yarandığını demək doğru olmazdı. *İsə* ədatı şəkilçilənmiş formada adlarla işləndikdə cümlənin ümumi məzmununda şərt mənasını aparıcı olur.³⁴ Beləliklə, Azərbaycan dilində şərtliyin ifadəsində *isə* ədatı və ya onun şəkilçilənmiş *-sa / -sə* forması şərtlik sahəsində feilin şərt şəklinin göstəricisindən sonra ikinci yeri tutur.

Azərbaycan dilində şərt mənasının yaradılmasında şərt bağlayıcıları fəal iştirak edir. Təhlillər göstərir ki, bu bağlayıcılar bəzən şərt mənasının qüvvətləndirilməsinə, bəzən isə bilavasitə bu mənanın yaradılmasına xidmət edir.

Azərbaycan dilində şərtliyin ifadəsi üçün müxtəlif vasitələr tətbiq edilir. Ədəbi dildə daha çox feilin şərt şəklinin göstəricisindən, bədii ədəbiyyatın dili və danışmaq dilində isə bununla yanaşı, həm də başqa leksik və qrammatik vasitələrdən istifadə olunur. Bu isə sırf praqmatik xüsusiyyət daşıyır, danışan və yazanın intensiyasından asılı olur.

“Şərtlik sahəsinin periferik zonaları” adlanan III fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsildə Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin yaxın və uzaq periferik zonalarına aid konstituentlər müəyyənləşdirilir. Tədqiqatçılar şərtliyin təsvirində uzun müddət əsas üstünlüyü feilin şərt şəklinə vermiş, onun başqa ifadə vasitələrinə – leksik-qrammatik vasitələr, ayrı-ayrı sintaktik konstruksiyalar, həmçinin bir sıra implisit vasitələrə diqqət

³⁴ Teyyubova, N.R. Şərtlik anlayışı və “isə” ədatı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. №10, – s. 104-110.

yetirməmişlər. Halbuki onların da araşdırılması maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Ona görə də dissertasiyanın bu fəslində həmin vasitələrin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Üçüncü fəslin birinci paragrafı “**Şərtilik sahəsinin yaxın periferik zonası**” adlanır. Bu paragrafda məlum olur ki, qrammatik və qeyri-qrammatik vasitələrlə ifadə olunan semantik elementlər bir semantik kompleksdə birləşir. Onların ifadəsi qrammatik, derivativ və leksik vasitələr arasında paylanır. Periferiyada bəzən nüvənin semantik imkanlarını tamamlayan yeni əlamətlər də olur. “*Sahənin qalan qeyri-kateqorial komponentlərində başqa qrammatik kateqoriyalar üçün səciyyəvi əlamətlər mövcud ola bilər. Bu səbəbdən həmin komponentlər sahənin periferiyasını təşkil edir. Onlar marginal komponentlər adlandırılır*”.³⁵

Azərbaycan dilinin materialları əsasında şərtilik sahəsinin periferik zonasını təhlil etdikdə məlum olur ki, sahənin yaxın periferiyasında şərt semantikasının yaranmasını *-sa / -sə* şəkilçisi vasitəsilə formalaşan başqa budaq cümlələr, feilin digər şəkillərinin göstəriciləri və *yoxsa* bağlayıcısı kimi vasitələr təmin edir.

Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şəkilçisi bir çox morfoloji göstəricilərdən fərqli olaraq, müxtəlif budaq cümlələrin xəbərinin qrammatik göstəricisi kimi çıxış etmək, onları baş cümləyə bağlamaq kimi sintaktik funksiyalar yerinə yetirir.³⁶

*Kim güclüdürsə, hər şeyi qamarlayıb alır.*³⁷ *Hansınız onu mənim üçün alsanız, onunla tanış olaram.*³⁸ *Hara istəyirsənsə, çıx*

³⁵ Abdullayev, S.Ə. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın praqmatik-üslubi variativliyi / S.Ə. Abdullayev. – Bakı, Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin nəşriyyatı, – 1990. – s. 58

³⁶ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Z. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – 420 s.

³⁷ Şıxlı, İ.Q. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Q. Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s. 261

³⁸ Qurban Səid. Əli və Nino / Qurban Səid. – Bakı: Şərq və Qərb, – 2006. – s. 204

get. ³⁹ Şəxs dünyada nə qədər ömür etmiş olsa, bir eylə onun təcrübəsi artıq olar.⁴⁰

Şərt budaq cümləsinə, eləcə də başqa budaq cümlələrə verilən təriflərdə budaq cümlənin baş cümləyə hansı cəhətdən xidmət etməsi nəzərə alınır. *-Sa / -sə* şəkilçisinə həmin cəhətdən yanaşdıqda onun iştirak etdiyi cümlələrin heç də hamısının şərt budaq cümləsi olmadığı görünür. Müasir Azərbaycan dilində yuxarıda qeyd olunmuş cümlələr sıra ilə mübtədə, tamamlıq, yer, kəmiyyət budaq cümlələri kimi öyrənilir. “*Amma həmin budaq cümlələrdə şərt mənasının əlavə – dominant bir məna kimi mövcud olduğunu da inkar etmək olmaz*”.⁴¹ Deməli, Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şərt şəkilçisi yaratdığı digər budaq cümlələrdə də öz məna çalarını saxlayır. Göstərilən budaq cümlələrdə şərt məzmunu ikinci plana keçir. Ona görə də belə cümlələri şərtlik sahəsinin ən yaxın periferik zonasına aid etmək olar.⁴²

Üçüncü fəslin “**Şərtlik sahəsinin uzaq periferik zonası**” adlanan ikinci paraqrafında Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin uzaq periferiyası təhlil olunur. Şərtlik sahəsinin uzaq periferik zonasını təşkil edən dil vahidləri nüvəyə nəzərən ən uzaq mövqedə dayanır. İkili semantikaya malik strukturlar funksional-semantik şərtlik sahəsinin yaxın periferik qatında da işlənə bilər, lakin daha az istifadə olunan şərt mənalı konstruksiyalar sahənin uzaq periferik zonasında yer alır.

Funksional-semantik şərtlik sahəsinin uzaq periferiyası tez-tez digər sahələrlə kəsişdiyi və şərt semantikasının zəif olduğu, əlavə mənalardan da təzahür etdiyi müxtəlif elementlərlə təmsil olunur. Bu

³⁹ Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cildə] / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s. 65

⁴⁰ Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c. 1. – 2005. – s. 140

⁴¹ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Z. Abdullayev. – Bakı: Maarif, - 1974. - 420 s.

⁴² Teyyubova, N.R. *-Sa, -sə* şəkilçili budaq cümlələrdə şərt semantikasi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №3, – s. 126-132.

elementlər dilin müxtəlif səviyyələrinə aiddir, ona görə də ayrı-ayrı müstəqil elementlərin yalnız bir iyerarxik sistemdə qruplaşdırılması, demək olar ki, olduqca çətindir.

Şərtlilik sahəsinin uzaq periferiyasına aid edilən vasitələr şərt mənasının ifadəsində digər konstituentlərlə eyni dərəcədə iştirak etmir. Bu siyahıya bəzi leksik və sintaktik vahidlər, *-siz*⁴ şəkilçili sözlər, feilin təsriflənməyən formaları və s. daxildir.

Dildə şərt mənası leksik vasitələrlə də ifadə edilə bilər. Onlar sadə cümlələrdə işlənərək şərtliliyin qrammatik göstəricilərinin funksiyasını yerinə yetirir. *Halda, təqdirdə, şəraitdə, yerdə, surətdə* kimi leksik vahidlər bu qəbildəndir: *Belə sinirli bir halda səninlə danışa bilmərəm.*⁴³ Verilmiş cümlədə şərt mənası leksik vasitə ilə implisit şəkildə ifadə edilmişdir. Çünki belə cümlələrdə şərt mənası nüvə komponentlərinin iştirak etdiyi cümlələrdəki kimi qabarıq olmur.

Bəzən sifətlər adları təyin edərkən həm də cümlənin xəbərinin ifadə etdiyi hərəkətin icrasını şərtləndirir. Bu zaman onlar təyin kimi çıxış etməklə bərabər, fərqləndirmə və şərt çalarlarına malik olur. Müq. et: *Ah, knyaz, bilirsiniz ki, namuslu adam heç vaxt bu dərəcədə alçaqlıq eləməz!*⁴⁴ – “*Adam namuslu olsa, heç vaxt bu dərəcədə alçaqlıq eləməz!*”

İlə qoşması da işlənmə yerinə görə şərtin semantik yükünü öz üzərinə götürə bilər. Bəzən bu qoşma əsas feilin ifadə etdiyi hərəkətin şərtini göstərir. Bunu həmin cümləni transformasiya etdikdə görmək mümkündür. Məsələn: *Bu ağır haldan siz ancaq fəhlə sinfinin və şəhərin köməyi ilə, dəmir atlarla, dəmir qanadlarla çıxı bilərsiniz.*⁴⁵

Funksional-semantik şərtlilik sahəsinin uzaq periferiyasında şərt semantikasını derivatoloji vasitə ilə ifadə olunur. Dilimizdə adlarla

⁴³ Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cildə] / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – s. 32.

⁴⁴ Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.M. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya Press, – c. 2. – 2005. – s.237

⁴⁵ Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cildə] / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – s.79

işlənən *-sız*⁴⁶ şəkilçisi vasitəsilə bu semantikanı ifadə etmək mümkündür. Məsələn: *Kənddə bir toy, bir məclis onsuz keçmirdi.*⁴⁶

Bu cümlədə şərt mənası implisit şəkildə ifadə edilmişdir. Bu cümləni *O olmasa, kənddə bir toy, bir məclis keçmirdi* kimi transformasiya edilə bilər. Başqa sözlə, “məclisin həyata keçməsi” üçün onun olması şərtidir, əks təqdirdə məclis baş tutmayacaqdır.

Sahənin uzaq periferiyasında bəzən şərt mənasını feilin təsriflənməyən formaları ifadə edir:

a) Cümlədə şərt mənası məsdər vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn: *O işdən ötrü, xanım, dua yazmaq yaramaz.*⁴⁷ *İşin məhkəməyə düşməsi heç bir nəticə verməz.*⁴⁸ Nümunə kimi verilmiş ilk cümlə *O işdən ötrü, xanım, dua yazsan, yaramaz* kimi transformasiya edilə bilər.

b) Feilin təsriflənməyən formalarından olan feili sifətlər də bəzən cümlələrdə şərtlik məzmunu yarada bilər. Məsələn: *Sevənlər bitərəf adamlar kimi danışıq bilməzlər.*⁴⁹ Doğrudur, bu cümlədə şərt mənası digər cümlələrdəki qədər qabarıq deyildir.

Bu funksiyalı feili sifətlər xüsusən qoşmalarla işləndikdə yerinə yetirir. Həmçinin bu hal özünü daha çox zaman mənası ifadə edən feili sifət şəkilçilərində göstərir. Belə cümlələrdə şərt mənası implisit şəkildə ifadə olunur və zaman göstəricisi sayəsində müəyyənləşir. Məsələn: *Mən də ölənə qədər talaq verməyəcəm.*⁵⁰

c) Feili bağlama da şərt mənasını implisit şəkildə ifadə edir. Şərt mənası bildirmək feili bağlamaların əsas funksiyası hesab edilə bilər, çünki bu mənə cümlənin ümumi mənasından irəli gəlir. Bu,

⁴⁶ Şıxlı, İ.Q. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Q. Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s.154

⁴⁷ Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c. 2. – 2005. – s.39

⁴⁸ Rüstəmханlı, S.X. Astar (roman və hekayələr) / S.X. Rüstəmханlı. – Bakı: Qanun, 2018. – s.42.

⁴⁹ Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.M. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.47

⁵⁰ Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c. 2. – 2005. – s.241

feili bağlamanın törəmə funksiyasıdır. *-Madan², -anda², -mamış², -dıqca⁴, -ınca⁴* şəkilçili feili bağlamalar cümlədə müəyyən qədər şərt çaları yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *Ancaq müharibə olanda sahibi bu möcüzəli atı minir.*⁵¹ *Bizə növbə yetişməmiş biletdə verməzlər.*⁵² *Ona yedikcə çörək verərəm, geydikcə paltar verərəm.*⁵³

Məlum olduğu kimi, feili bağlamalar cümlədə əsas feilin icrasının yalnız zamanını deyil, həm də tərzini, səbəbini, vəziyyətini və davamlılığını bildirir. Lakin şərt mənasının olduğunu iddia etdiyimiz feili bağlamalar həmin cümlələrdə daha çox əsas feili zaman baxımından təyin edir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə də şərt mənası ilə yanaşı zaman mənası vardır. Bu konstruksiyalarda qeyd olunan göstəriciləri *-sa, -sə* şəkilçisi ilə əvəz etdikdə onlarda şərt mənası daha aydın nəzərə çarpar.⁵⁴

III fəslin sonuncu paragrafı “**Şərtiliyin ifadəsində zaman uyğunluğu**” adlanır. Şərt mənalı konstruksiyaların tərəfləri arasında mənə və zaman baxımından uyğunluq olmalıdır. Şərtiliyin tələbi ilə şərtin qoyulduğu tərəf əsasən asılı tərəfdən əvvəl işlənir. Şərt budaq cümlədə qoyulur. Budaq cümlə və baş cümlə arasındakı əlaqə zəruri, nizamlı, məcburi əlaqədir. İntonasiya əsasında qurulan cümlələrin semantik bağlılığı daha güclü olur. Ümumiyyətlə, belə cümlələrin qurulmasında intonasiya mühüm vasitədir, “*lakin burada cümlələrin (baş və budaq cümlənin) sırasını və lüğəvi mənə etibarilə bağlılığını da nəzərdən qaçırmaq olmaz*”.⁵⁵ Azərbaycan dilində şərt budaq cümlələrinin struktur baxımından iki forması vardır: “budaq cümlə+baş cümlə”, “baş cümlə + budaq cümlə”. Hər iki halda baş cümlə məzmunca şərti ifadə edən hissədən – budaq cümlədən asılı

⁵¹ Qurban Səid. Əli və Nino / Qurban Səid. – Bakı: Şərq və Qərb, – 2006. – s. 35

⁵² Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c. 1. – 2005. – s. 128

⁵³ Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c. 1. – 2005. – s.448

⁵⁴ Teyyubova, N.R. Expression of conditional semantics in simple sentences in the Azerbaijan language // – Warsaw: Colloquium-journal, – 2024. №18(211), – p. 4-6.

⁵⁵ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Z. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – s. 327

olur. Müasir Azərbaycan dilində şərt budaq cümlələrində budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl işlənməsi daha geniş yayılmışdır. Bununla belə, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də danışıq dilində, ilk növbədə, dialoqlarda baş cümlənin budaq cümlədən əvvəl işləndiyi hallar da müşahidə edilir. Belə strukturlaşma sırf pragmatik məqsəd daşıyır, başqa sözlə, fikrin ekspressivliyinin artırılmasına xidmət edir və müəllifin üslubundan asılı olur.

Şərt mənalı cümlələrdə budaq cümlə ilə baş cümlə zaman baxımından uyğunlaşmalıdır. Müxtəlif dillərdə zaman fərqli vasitələrlə ifadə oluna bilər. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlədə zamanın seçilməsi onun budaq cümləsindəki feilin hansı şəkildə ifadə ediləcəyi ilə sıx bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, şərt özündə həmişə gələcək zamanı ehtiva edir. Bu o deməkdir ki, şərtliyin göstəricisi olan *-sa / -sə* şəkilçisi şərtədən əlavə, həm də zaman semantik yükü daşıyır. Şərt şəklinin şəkilçisinin olduğu cümlədə hərəkət yalnız gələcək zamana aid olur, çünki bunu şərt seması özü tələb edir. Lakin belə cümlələrdə zaman ardıcılığı da müşahidə olunur. Azərbaycan dilində bu cümlələrdə zaman əlaqəsi şərtliyin ifadəsini təmin etməklə yanaşı, eləcə də şərtliyin real və qeyri-real mikrosahələrinin formalaşmasına xidmət edir.

Təhlillər göstərir ki, *-sa, -sə* şəkilçisinin iştirak etdiyi cümlələrin əsas tərəfi ən çox gələcək zaman göstəricisi ilə ifadə olunur. Şərtlik feilin şərt şəkli ilə ifadə olunursa, baş cümlənin xəbəri əsasən feilin gələcək zamanın hər iki – qəti gələcək zaman və qeyri-qəti gələcək zaman formalarında işləyə bilər. Bu zaman formaları ilə ifadə edildikdə şərt mənası daha qabarıq, aydın və dolğun olur.

Şərtliyin implisit ifadəsi zamanı da cümlənin predikatı əsasən qəti və qeyri-qəti gələcək zamanla ifadə olunur. Belə cümlələrdə xəbərin hətta feilin indiki zamanı və əmr şəkli ilə ifadəsi də mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, şərt semantikasının aktuallaşdırıcıları ilə cümlənin predikatı arasındakı əlaqə mütləqdir.

“Azərbaycan dilində şərtilik funksional-semantik sahə kimi” adlı tədqiqat işində aşağıdakı əsas nəticələr əldə edilmişdir:

1. Vahid invariant mənə ətrafında cəmləşən dil vahidləri funksional-semantik sahə prinsipi əsasında öyrənilir. Bu halda forma, semantika və funksiya baxımından ümumi xassəyə malik olan dil vahidləri sahə prinsipi üzrə qruplaşdırılır. Bu, eyni bir anlayış ifadə edən və dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan vasitələri müəyyənləşdirib sistemləşdirməyə imkan verir.

2. Funksional-semantik sahənin ifadə planı sahənin dildə ifadə vasitələrinin formal-struktur tərəfini, məzmun planı isə invariant mənəni müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilində şərtiliyin eksplisit və implisit ifadə vasitələri mövcuddur.

3. Sahənin şaquli strukturu üzrə funksional-semantik şərtilik sahəsi mərkəz (nüvə), dominant və eyni zamanda yaxın və uzaq periferik zonalara aid konstituentlərə malikdir. Şərt mənasının kateqorial xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən konstruksiyalar bu sahənin nüvəsində, ikili semantikaya sahib olan strukturlar isə funksional-semantik sahənin yaxın periferiyasında işlənir. Şərtin daha az nəzərə çarpan əlamətlərinə malik konstruksiyalar sahənin uzaq periferiyasında yerləşir.

4. Funksional-semantik şərtilik sahəsinin komponentləri kimi feilin şərt şəklinin şəkilçisi *-sa / -sə*, *isə* ədatı və onun qrammatikləşmiş forması, şərt bildirən bağlayıcılar, *ki* və *-mi⁴* ədatları, intonasiya, sinkretik şəkildə şərt mənası ehtiva edən başqa növ budaq cümlələr, şərt mənalı müxtəlif leksik vahidlər, birləşmələr və feilin təsriflənməyən formalarının iştirak etdiyi sadə cümlələr çıxış edir. Tədqiqata cəlb olunmuş bədii əsərlərin təhlili zamanı məlum oldu ki, sahə üzrə şərt mənasının ifadə olunmasında əsas komponentlərdən feilin şərt şəklinin (dominant) işləkliyi 65,78%, *isə* ədatı 19,53%, bağlayıcılar 3,47% və digər konstituentlər (*-mi⁴* və *ki* ədatları, intonasiya, bəzi birləşmələr, arzu şəklinin göstəricisi) 5,48% təşkil edir, yaxın və uzaq periferiyaya aid konstituentlərinin ümumilikdə payı isə 5,74%-ə bərabərdir.

5. Funksional-semantik şərtlik sahəsi nüvə strukturuna malik olur. Nüvə sahənin mərkəzində yerləşir və şərtiliyin əsasını təşkil edir. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsində dilin müxtəlif yaruslarına aid vasitələr işlənə bilər, lakin sahənin nüvəsini (mərkəzini) şərt kateqoriyası təşkil edir.

6. Funksional-semantik sahə polisentrik və monosentrik struktura malik olur. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsi kateqorial baxımdan morfoloji üsul ilə (feilin şərt şəklinin şəkilçisi və digər affikslər) formalaşdığından monosentrik strukturludur.

7. Şərtiliyin mahiyyəti xəbəri feilin şərt şəkli ilə ifadə olunmuş cümlələrdə ortaya çıxır. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin dominantı *-sa / -sə* göstəricili feilin şərt şəklidir. Feilin şərt şəkli sahənin ümumi invariant mənasını birmənalı şəkildə ifadə edən, sistematik olaraq istifadə olunan konstituentdir.

8. Sahə dəqiq sərhədləri olmayan bir sistemdir. Bir sahənin konstituentləri başqa bir sahənin konstituentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər. Bir dil vahidi bir neçə mənə ifadə edə bildiyi kimi bir mənə də fərqli dil vasitələri ilə ifadə oluna bilər. Ona görə də funksional-semantik şərtlik sahəsinin digər funksional-semantik sahələrlə – güzəşt, səbəb və temporallıqla kəsişmə zonalarını, yəni müxtəlif sahələrin semantik elementlərinin qarşılıqlı təsir sahələrini müəyyənləşdirmək olar.

9. Şərtlik sahəsinin formalaşmasında iştirak edən kontekstual-situativ vasitələr daha zəif şərt semantikasına malik olur və sahənin periferiyasında qərarlaşır. Bu vasitələr şərt mənasının müxtəlif mənə çalarlarını ifadə etməyə imkan verir. Bu səbəbdən şərtlik sahəsinin periferik zonası fərqli vasitələrlə zəngin olur. Bu zona həm mürəkkəb, həm də sadə cümlə səviyyəsində formalaşır.

10. Zaman göstəriciləri də şərtiliyin ifadəsinə kömək edən vasitə kimi çıxış edə bilər. Bu özünü həm sahənin mərkəzinə, həm də periferiyaya aid nümunələrdə göstərir. *-sa / -sə* şəkilçisi özündə gələcək zaman semasını ehtiva etdiyindən sahədə zaman göstəriciləri bu mənənin ifadə olunmasına birbaşa təsir edir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıdakı çap olunmuş elmi məqalələrdə, respublika və beynəlxalq konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Dilçilikdə funksional istiqamət // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2018. №3(107), – s. 226-228.
2. Azərbaycan və Türk dillərində şərt şəkli // VI Yıldız Uluslararası Sosial Bilimlər Konqresi, – İstanbul:Yıldız Teknik Üniversitesi Matbaası –12 dekabr, – 2019, – s. 2327-2331.
3. İmadəddin Nəsimi dilində şərtlilik anlayışı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №17, – s. 206-210.
4. Şərtlilik məzmununun yaranmasında şərt bağlayıcılarının rolu // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2020. №1, – s. 94-99.
5. Şərtlilik anlayışının ifadə vasitələrindən biri – şərt budaq cümlələri // – Bakı: İpək yolu, – 2020. №3, – s. 147-151.
6. Понятие условности и суффикс -sa / -sə в азербайджанских текстах // – Омск: Наука о человеке: гуманитарные исследования, – 2020. Том 14, № 3, – с. 52-58.
7. Şərtlilik anlayışı və “isə” ədatı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. №10, – s. 104-110.
8. Feilin arzu və şərt şəkillərinin mənaca bağlılığı // International Baku Scientific Researches Conference, – Bakı: Farabi Publishing House, – 21-22 avqust, – 2020, – s. 103-109.
9. Şərt mənasının yaranmasında zaman əlaqəsinin rolu // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda II respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 22 dekabr, – 2020, – s. 33-35.
10. -Sa, -sə şəkilçili budaq cümlələrdə şərt semantikasını // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №3, – s. 126-132.
11. Dede Korkut Hikayeleri'nin dilində koşulluluk kavramı // IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (Bilge Tonyukuk anısına), –

Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 26-30 Eylül, – 2021,
– s. 1843-1849.

12. Expression of conditional semantics in simple sentences in the Azerbaijan language // – Warsaw: Colloquium-journal, – 2024. №18(211), – p. 4-6.

Dissertasiyanın müdafiəsi 06 dekabr 2024-cü il tarixində saat 12⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə, Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (<https://sdu.edu.az/az>) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 05 noyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.10.2024

Kağızın formatı: 60*84/^{1/16}

Həcm: 37263 işarə sayı

Tiraj: 100